

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

125:2. 2005

Källkritiken måste uppdateras för att inte reduceras till kvarleva

Av Arne Jarrick

Källkritikens tre förutsättningar

Den historievetenskapliga källkritikens förutsättningar kan uttryckas i tre satser. Den första satsen är att det går att göra sanna påståenden om det som har hänt. Den andra satsen är att det är historikerns uppdrag att göra sådana påståenden – här fattade i vid mening. Den tredje satsen är att de vittnen, vilka historikern bygger sina påståenden på, inte är garanterat vittnesgilla, antingen därför att de inte kunnat eller också därför att de inte velat vara det – såvida de inte vare sig kunnat eller velat.

Ovanstående satser är den historievetenskapliga källkritikens förutsättningar i den meningen att alla tre måste erkännas om det ska vara meningsfullt att bedriva källkritik. Erkänner man inte möjligheten att rekonstruera vad som hänt, bortfaller naturligtvis uppdraget att söka skilja mellan riktiga och felaktiga rekonstruktioner. Erkänner man både möjligheten och skyldigheten att göra sanna påståenden om det förflutna är källkritiken omvänt meningsfull först om man också erkänner att människor kan ta fel eller ljuga trots möjligheten att ta rätt eller tala sanning. Det tycks mig svårt att förneka det senare, ty världshistorien är full av vittnesbörd om människor som både bedragit varandra och sökt inrätta system för att skydda sig mot bedragare. Domstolarnas skiftande edssystem ger exempel på det.¹ Men det är

1. Domstolsväsendet är för övrigt en av de verksamheter som tjänat, och på visst sätt fortfarande tjänar som modell för källkritiken och för möjligheten till historisk bevisföring. Se Rolf Karlbohm, "Källkritik, bevisteori, vittnespsykologi", *Historisk tidskrift* 1991:3; Lars Magnusson, "Förord", i Richard Evans, *Till historiens försvar*, Stockholm 2000, s 7–15.

Arne Jarrick, f 1952, är professor i historia vid Stockholms universitet. Jarricks huvudsakliga forskningsinriktning har varit mentalitetshistoria. Hans senast publicerade arbete, *Jorden runt igen – nya bidrag till en gammal globalhistoria* (red tills med Alf Johanson) rör dock världshistoria. Jarrick har också, tillsammans med etologiprofessorn Magnus Enquist, lett ett tvärvetenskapligt projekt om människans kulturella evolution, vilket bland annat resulterat i den kommande boken *Behovet att behövas – en bok om människan, kulturen och världshistorien*. Jarrick deltar i EU-kommissionens expertgrupp kring forskning om "Vad det är att vara människa" och är svensk delegat i European Science Foundation.

Adress: Historiska institutionen, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm.

E-post: arne.jarrick@historia.su.se

klart: den som på ett allmänt plan förnekar möjligheten att göra sanna påståenden om det förflutna kan naturligtvis förneka också detta.²

För egen del instämmer jag i alla de tre satserna ovan. Det är inte att undra på. Det är ju jag själv som har formulerat dem, och det till på köpet i enlighet med en vetenskapsfilosofi som jag redan i andra sammanhang har avslutit mig till.³ Detta instämmande kvarstår trots det faktum att det naturligtvis inte går att göra sanna rekonstruktioner av allt som har hänt. Somligt är och förebli förborgat för eftervärlden, en del så till den grad att det inte ens låter sig beljugas.

Lägger man ihop ett och ett får man därför fram att jag finner källkritiken meningsfull. Eftersom denna meningsfulla verksamhet tycks vara på tillbakagång bland svenska historiker, behöver en diskussion föras om hur den ska upprättas på nytt.⁴ Detta oavsett orsakerna till nedgången, om den till exempel beror på att historikerna successivt dragit tillbaka sitt erkännande av alla eller några av de källkritikens förutsättningar som nämndes ovan, på ökande brådska eller på lockelserna från de kommersiella förlagen, som ofta tycker att välskrivande historiker inte bör låta sina framställningar tyngas av tråkig källkritik.

Om källkritiken ska kunna återvinna en stark ställning inom historievetenskapen kan den dock inte bara dammas av och oförändrad åter placeras i högsätet, utan då måste den både avdramatiseras och förändras. Det är inget särskilt eller heligt med källkritiken; den är en praktisk procedur som ständigt måste både tillämpas och förändras allteftersom dess förutsättningar förändras. Nedan följer en diskussion i detta ärende, först genom ett försök till urskillning av objektet, de historiska källorna, därefter genom en demonstration av källkritikens ständiga förändring och till sist genom några förslag om hur källgranskningen skulle kunna förändras.

2. Detta har diskuterats teoretiskt inom evolutionärt tänkande, där det har sagts att människan har en machiavellisk intelligens, d v s en särskilt väl utvecklad förmåga att luras och att avslöja luredrejeri ledande till ett slags kapprustning. Om detta, se Peter Gärdenfors, *Hur homo blev sapiens*, Nora 2000, s 102ff; Kevin N Laland & Gillian R Brown, *Sense & Nonsense. Evolutionary Perspectives on Human Behaviour*, Oxford 2002, s 166; Bo Gräslund, *De första stegen. Urmänniskan och hennes värld*, Stockholm 2001, s 26. För min syn på saken, se Arne Jarrick, *Behovet att behövas – en bok om människan, kulturen och världshistorien*, under utgivning på SNS förlag.

3. För en diskussion om sanningen, se Arne Jarrick, "God historia är mer än goda historier", *Axess* 2003:5; se också Arne Jarrick, "Historieforskningen inför framtiden – en återblick juni 1998", i Roger Qvarsell & Bengt Sandin (red), *Den mångfaldiga historien*, Lund 2000.

4. Se t ex Mona Bläsjö, *Studenters skrivande i två kunskapsbyggande miljöer*, Stockholm 2004, s 143f, 171–179, 200, 222, 239, 242ff, 251, 276, 282, för indikationer i den riktningen.

Källor i allmänhet och historiska källor i synnerhet

I överförd vetenskaplig bemärkelse kan något anses vara en källa då det används för att dokumentera ett sakförhållande och på så sätt utgör grund för de påståenden som en person gör om detta sakförhållande. Nästan allt kan rymmas inom en sådan vid och närmast tautologisk definition,⁵ trots att definitionen samtidigt är så formulerad att det med dess hjälp går att skilja ut när något – det kan vara vad som helst – fyller funktionen av källa från de tillfällen då det inte gör det: åsikter uttryckta i en skrift, jordlager, C14-isotoper, askhögar, atomrörelser i en partikelaccelerator, fågelsång, intervju-svar, initiationsriter, guldvaskande människor i Amazonas, domstolsprotokoll, kroppsliga reaktioner på medicinska preparat och så vidare i all oändlighet.

Så betraktade är källor något långt utöver det vi vanligtvis förknippar med den information som ligger till grund just för historisk forskning. Omvänt kunde man säga att alla källor egentligen är historiska, eftersom allt vi kan veta något om redan har hänt och det som redan har hänt just tillhör det förflutna, det vill säga historien. Ändå finns det goda skäl att göra åtskillnad mellan historiska och andra källor. Huvudskälet är att källor tillkommer på olika sätt, vilket i sin tur ger olikartade relationer mellan källan och forskaren som gör bruk av dem.

En del källor finns först då forskaren skapar dem. Så är det inom experimentella vetenskaper där man i förväg iordningställer villkoren för de företeelser man sedan studerar, bland annat genom att bestämma vad som ska tillåtas variera och vad som ska hållas konstant. Sådan forskning har många uppenbara fördelar, bland annat att en viss typ av observation, det vill säga en viss källa, kan upprepas och återskapas på samma sätt nästan hur många gånger som helst men också varieras på ett kontrollerat sätt. Fysiken är skol-exemplet på sådan källproduktion, men den förekommer också inom många andra forskningsområden. I exempelvis den amerikanske psykologen Stanley Milgrams omtalade experimentella studie från 1960-talet, om auktoritet och lydnad, varierades omständigheterna för experimentet på ett karakteristiskt sätt inom ramen för det som hölls konstant: att förmå en försöksperson att ge vad denne falskeligen trodde var verkliga elstötar till en falsk försöksperson som hade instruerats att svara fel på försöksledarens frågor och sedan enligt ett särskilt schema protestera mot de fiktiva stötarna. För att testa om det primärt var försökspersonens lust att plåga en annan människa eller om

5. Den är tautologisk i de fall som det som används för att dokumentera ett sakförhållande självt är detta sakförhållande.

det var dennes benägenhet att lyda auktoriteter som förmådde honom eller henne att ge stötarna, ändrade forskarna på olika sätt auktoritetsattributen hos försöksledarna och i hela situationen. Ibland uppträdde försöksledaren i vit rock, ibland utan. Ibland användes två försöksledare som råkade i oenighet. Ibland var försöksledaren närvarande i det rum där försökspersonen utdelade elstötarna, medan han andra gånger satt i ett angränsande rum. Vanligtvis ägde experimenten rum i respektingivande universitetslokaler, men ibland flyttades experimentet till sjabbiga lokaler ute i staden. Med mera.⁶

I fallet ovan är det forskaren själv som har skapat det källmaterial som ska bilda underlag för de påståenden som sedan ska göras och det är också forskaren som styr över de betingelser som källorna, försökspersonerna, försätts i och uppmanas att reagera på. Nu kan källor skapas av forskaren också utan att arrangemangen därför måste vara experimentella. Så sker till exempel i de intervjuer som etnologer, sociologer och andra använder sig av i sin forskning. Den potentiella påverkan mellan aktörerna i Milgrams experiment reste ett källkritiskt problem, som forskarna löste genom att på ett systematiskt sätt införliva i själva undersökningen. Intervjuer har fördelar som experimentet saknar, men samtidigt uppstår här en liknande påverkan och därmed ett likartat källkritiskt problem som i experimentet, utan att dock samma lösning erbjuder sig.

En tredje typ av källor är de företeelser som fångas in av det naturliga experimentet, som de så kallade gröna biologerna ofta är hänvisade till, och av den deltagande observationen, som är en vanlig arbetsmetod bland antropologer. Att göra naturliga experiment är att studera det som sker därför att det skulle ske ändå, likgiltigt om forskaren vore där för att beskåda det – parningsspel bland grönsångare eller kontinentalplattornas förskjutningar, till exempel. Att göra deltagande observationer påminner om det naturliga experimentet, även om det vore naivt att tro att de observerade fortsätter som om ingenting hade hänt när forskarna kommer. Likheten med de två förstnämnda typerna är att forskarna här är de primära och omedelbara vittnena till de händelser som bildar deras källmaterial, skillnaden att det inte är de själva som har iordningställt vare sig händelsen eller de villkor under vilka händel-

6. Stanley Milgram, *Lydnad och auktoritet*, Stockholm 1975. Man manövrerade också med närheten mellan den äkta och den falska försökspersonen, från att tvinga den förra att placera den senares hand på det instrument som gav stöten via ett antal mellanled till att det skedde mellan olika rum med ett mattslipat glas emellan. Milgrams forskning har varit mycket inflytelserik, bl a inom historieforskningen. Två exempel är Zygmunt Bauman, *Modernity and Holocaust*, Cambridge 1989; Christopher Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, London 2001.

sen inträffar. Det hindrar inte att forskarna också i det här fallet löper risken att påverka de studerade aktörerna just genom att studera dem, även om de kan göra åtskilligt för att minska betydelsen av sin egen närvaro mitt i källmaterialet. Det senare är dock lättare för vissa än för andra: en fågelskådare kan ju gömma sig men det kan inte antropologen som ju måste vara där.

Så har vi till sist de historiska källorna, det vill säga de nutida företeelser som används för vad de kan utsäga om det som inte utspelas framför våra ögon, eller, annorlunda uttryckt, det närvarande ur vilket något om det frånvarande kan utläsas. Definitionen är funktionell, just som de andra definitionerna: källor är historiska just därför att någon i det som sker nu söker spåren av det som skedde förut, om det som sker nu så bara är det långsamma, knappt märkbara materiella sönderfallet av en text. Så definierade kan historiska källor alltså vara nästan vad som helst, just som fallet är med de andra typerna av källor. Ändå är skillnaden till de andra typerna av källor uppenbar: Vi kan inte ändra på det vi söker kunskap om medan vi söker kunskap om det och följaktligen inte ordna så att det händer igen. Det som har hänt har hänt och kommer aldrig mer igen, och det som hände var inte arrangerat av historikerna efter deras intentioner.

Fördelarna med historiska källor är uppenbara: objekten för historikerns intresse låter sig inte påverkas av att studeras.⁷ Här har Werner Heisenberg därför inget att hämta. Nackdelarna är dock lika uppenbara: vi har bara indirekt tillgång till det förflutna. Vi saknar därför möjligheten att experimentellt upprepa våra observationer och har därför också särskilda svårigheter att testa våra hypoteser. Det brukar anges som ett grundkrav inom vetenskapen att de observationer som en forskare har gjort ska kunna upprepas av andra, observationer här fattade som ett visst slag av händelser iscensatta av forskaren själv. Och just detta krav kan vi historiker inte leva upp till, utom i den begränsade meningen att de dokument över det förflutna som en historiker läst, kan läsas av andra historiker. Men själva den händelse om vilken dokumenten vittnar kan inte göras om. Ludvig XVI kunde bara avrättas en gång, fast vittnesmålen och berättelserna om avrättningen kan räknas i tusental. Det försvårar tolkningen av varför det skedde.

En av frånsidorna med vårt retrospektiva angreppssätt är att vi inte gör prospektiva studier, såsom bland andra de medicinska forskarna ofta gör då

7. Detta gäller naturligtvis inte för de historiker som, liksom etnologer eller antropologer, bygger sina studier på interaktion med nu levande människor.

de prövar effekterna av olika preparat och terapier. Till exempel studerar vi inte socialpolitikens historia genom att på prov iscensätta olika typer av bidragssystem. Så är vi inte heller framtidsforskare. Men även om vi ville vara det och bestämde oss för att bortse från de moraliska problem som sammanhänger härmed, skulle vi ha svårare än de medicinska forskarna att få ut något av sådan forskning. Ett samhälle är nämligen inte som en cell i människokroppen. Inte ens en socken är det. I exempelvis forskning om effekterna av olika terapier för diabetessjuka räcker det med att studera omkring 100 fall för att få fram generellt och globalt användbara resultat.⁸ Hur många socknar skulle vi inte behöva undersöka för att få fram något motsvarande?

Det hindrar inte att vi kan hantera våra källor systematiskt och ändå på prov söka mer och mindre generella orsaker till historiska förlopp. Ett av våra ofullkomliga alternativ är att göra kontrafaktiska antaganden om passerade förlopp, en i och för sig högst meningsfull verksamhet.⁹ Ett annat alternativ är att göra systematiska, slumpmässiga urval ur stora källserier, ett annat, åter, att med komparationens hjälp söka efterlikna experimentet. Men inget av detta ändrar på det faktum att vi är hänvisade till vad vi finner och att det vi finner riskerar att ge en snedvriden uppfattning av det förflutna.

Nästan vad som helst kan tjänstgöra som historiska källor: stolphål, askhögar, pergamentrullar, pollenrester, sönderfallande C14-isotoper, benrester, fosfater, räfsor, rutmönster i jorden efter odling med årder, röjningsrösen, texter, med mera. Trots detta brukar historiker begränsa sig till att utnyttja olika slag av texter som källor för sina påståenden om det förflutna. Det är till och med så att just valet av texten som den primära källtypen har kommit att skilja ut historikern från andra som forskar om det som varit, särskilt från de mer föremålsinriktade arkeologerna. Detta är en beklaglig men begriplig begränsning, som bara få historiker har överskridit.¹⁰ Men den är ett faktum, och eftersom texten nu är basen för vår verksamhet, borde källkritiken också vara mer textanalytiskt inriktad, så som den i någon mån var i början av 1900-talet då den intertextuella beroendeanalysen tillämpades flitigt.¹¹ Jag

8. Per Reichard, "The Effect of Long-term Intensified Insulin Treatment on the Development of Microvascular Complications of Diabetes Mellitus", *New England Journal of Medicine* 329 (1993).

9. Se t ex Lars M Andersson & Ulf Zander (red), *Tänk om. Nio essäer om historien som den kunde ha blivit*, Stockholm 2003.

10. Ett par exempel kan nämnas: Janken Myrdal, *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*, Stockholm 1985; Philippe Ariès, *Centuries of Childhood*, Harmondsworth 1979, som till en icke oväsentlig del bygger på bildanalyser.

11. Se t ex de tidiga årgångarna av *Scandia*.

ska strax föra en diskussion om implikationerna av ett sådant önskemål, men först demonstrera källkritikens eviga förändring.

Källkritikens ständiga förnyelse

Stundtals framställs den historiska källkritiken som en svensk uppfinning, framtagen och fixerad av bröderna Weibull i början av 1900-talet. Det stämmer naturligtvis inte, ty den är varken svensk eller fast. Ett granskande förhållningssätt till de historiska källorna kan återfinnas på många håll utanför Sveriges gränser långt före och ända fram till det så kallade källkritiska genombrottet inom svensk historieforskning, till exempel hos sådana som Barthold Georg Niebuhr, Leopold von Ranke, Charles Seignobos, Ernst Bernheim.¹² Så också i Sverige, bland annat hos 1700-talshistorikerna Sven Lagerbring och Olof von Dahlin.¹³ Dessutom har källkritiken aldrig fixerats till en kanon, utan tvärtom kontinuerligt ändrats av sina utövare. Trots att Martin Weibulls söner Curt och Lauritz ihärdigt verkade för särskilda källkritiska principer, formulerade de aldrig dessa till ett samlat regelverk,¹⁴ och då Rolf Torstendahl i sin metodbok från 1960-talet gjorde det var historikerkåren redan på väg överge sin trohet till källkritiken.¹⁵ Men den försvann inte för den sakens skull, utan fortsatte att praktiseras och förändras, som tidigare.

Att källkritiken i Sverige och annorstädes kontinuerligt har förändrats kan man inhämta i flera arbeten om dess historia, bland annat just hos Torstendahl, nämligen i hans doktorsavhandling från 1964, vilken hade den svenska källkritikens utveckling som ämne, i Birgitta Odéns studie om Lauritz Weibull och forskarsamhället, och på annat håll.¹⁶ Det räcker med att redovisa några brottstycken ur denna historia för att göra detta klart. Låt se.

Källkritiken växte fram genom att skiljas ut från sakkritiken. Medan sakkritikens överordnade fråga hade varit "Kan detta ha hänt", gick källkritiken främst ut på att ta ställning till om vittnet talat sanning om det som hade

12. Ett med Weibullarna samtida exempel kan vara Marc Bloch, *The Historian's Craft*, Manchester 1976, fr a kap 2–3.

13. Nils Eriksson, *Dalín – Botin – Lagerbring. Historieforskning och historieskrivning i Sverige 1747–1787*, Göteborg 1976.

14. Se t ex Lauritz Weibull, *Kritiska undersökningar i Nordens historia omkring år 1000*, Lund 1911. Dessutom höll sig de källkritiska pionjärerna i Norden inte själva till sitt program. Om detta, se Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Praktisk historieteori*, Stockholm 1993, s 127.

15. Rolf Torstendahl, *Introduktion till historieforskningen. Historia som vetenskap*, Stockholm 1978.

16. Rolf Torstendahl, *Källkritik och vetenskapssyn i svensk historisk forskning 1820–1920*, Stockholm 1964; Birgitta Odén, *Lauritz Weibull och forskarsamhället*, Lund 1975; Ottar Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Oslo 1976.

hämt. I ena fallet ett slags förnuftskritik, i andra fallet en formell trovärdighetsprövning av källans så kallade upphovsman.¹⁷

Visserligen ställde sig både upplysningens sakkritiker och romantikens framväxande källkritiker tvivlande till saga och myt,¹⁸ och visst är de två formerna för kritik också svåra att hålla åtskilda i det praktiska hantverket. Eftersom källkritiken dessutom bygger på ett slags antropologi, bland annat på tesen att människor tenderar att fara med osanning om de kan tjäna på det, rymmer den själv ett mått av sakkritik. Ändå representerade förändringen en viktig tyngdpunktsförskjutning, nämligen i riktning mot en större misstänksamhet gentemot de historiska vittnena. Omöjliga händelser förblev visserligen omöjliga även i fortsättningen, men de möjliga var inte längre verkliga redan i kraft av sin möjlighet och därför att någon vittnat om dem. Det räckte inte längre med att någon vittnat om något som kunde ha hänt för att man skulle tro att det verkligen hade det.

Den ovan nämnda urskillningsprocessen började senast på 1700-talet, dit man kan spåra källkritiska ansatser hos sådana som Olof von Dahlin, Anders Schönberg, Sven Lagerbring och Jonas Hallenberg. Kravet på samtidighet kom först, framfört av just Dahlin och Schönberg samt av ytterligare några som nu har fallit i glömska.¹⁹ Att just detta krav kom först beror nog på att det representerar den enklast tänkbara kognitiva principen för att skilja trovärdiga från mindre trovärdiga vittnen: vi har ju alla erfarenhet av att vi glömmet med tiden.

Utan annan utrustning än samtidskravet var källkritiken i början en relativt naiv procedur, inte bara till följd av att dess kognitiva grundval var enkel utan också därför att den i princip räknade med att ögonvittnen alltid var vittnesgilla.²⁰ Den reservation som ibland sköts in, att vissa ögonvittnen var mer trovärdiga än andra, gjorde saken bara obetydligt bättre, eftersom, omvänt, trovärdiga personers vittnesmål aldrig behövde betvivlas. Att grunda källkritiken på en sådan princip var som att tillämpa det edgårdsinstitut som hade använts inom rättskipningen fram till trolldomsprocesserna på 1600-ta-

17. Distinktionen gjordes hos de tidiga källkritiska teoretikerna men föll sedan bort. Hos Kristian Erslev, *Historisk teknik. Den historiske undersøgelse fremstillet i sine grundlinier*, Köpenhamn 1965 (1911), kallades sakkritiken för realkritik. Se härom också Jarrick & Söderberg 1993, s 123.

18. För romantiken var dock helheten och staten i centrum. I enlighet med sina moralistiska principer gällde det för romantikerna att visa "Guds kraft i människan". Detta är inte olik dagens behov av att visa godheten hos den ena eller andra gruppen. Se hos Torstendahl 1964, t ex om Svedelius, s 122.

19. Eller säger namn som Anders Magnus Strinholm, Henrik Reuterdahl eller Carl Gustaf Styffe någon något längre?

20. Se här Odén 1975, s 168.

let.²¹ Ännu gjorde man sig inte omaket att skilja på sak och person, bara på person och person: vissa var automatiska vittnesgilla, andra inte. Naiv var också den länge tillämpade proceduren att söka harmoniera motstridande uppgifter ur olika källor, något som småningom det tidiga 1900-talets lundahistoriker kraftfullt kom att göra upp med.²²

Så småningom lades så kravet på tendensfrihet till samtidskravet, företrätt av bland andra W E Svedelius, som dock, likt andra, lät tendenskritiken falla inför risken att äventyra den svenska ärans behov. Kritik i all ära, men nationens hjältar, sådana som Karl X Gustaf, måste ändå lämnas ifred. Med de filologiska inflytelserna från Ranke genomgick så källkritiken en kraftig utveckling. Nu kom många nya procedurer på dagordningen: utöver samtidighet, sådant som ursprunglighet och beroende, äkthet, tendens och estetisk målsättning (vad man idag kallar genreanalys). Men trots alla dessa tillskott till historievetenskapens källkritiska metodarsenal, fortsatte svenska historiker att göra hävdvunnen a prioristisk skillnad mellan pålitliga och opålitliga källor. Så ansåg exempelvis F F Carlsson att det bara var källor som vittnade om "sakernas insida", det vill säga privat material, som måste utsättas för källkritisk granskning, medan offentliga källor, vittnande om "sakernas utsida", var oproblematiska.²³

Som synes fortlevde den gamla edgärdsinställningen, trots inflytelserna från Rankes avancerade metodkrav. Snart nog skulle dess saga dock vara all, ty successivt skärptes källkritiken, först genom Harald Hjärne, med distinktionen mellan så kallade medelbara och omedelbara källor (motsvarande uppdelningen mellan berättande källor och kvarlevor), därefter genom Hans Forsells stränga beviskrav och så genom de historiker som numera särskilt brukar förknippas med det källkritiska genombrottet inom svensk historievetenskap: Lauritz och Curt Weibull. Med deras inställning till det historievetenskapliga uppdraget upphörde det, hårdraget, att vara intressant vad som vore intressant att veta, eftersom det enda av vikt var om något var vetbart eller ej.²⁴ Målet skulle inte längre vara att behaga eller oroa, inte att skriva läsaren moraliska eller politiska lärdomar på näsan, utan att ge historisk kunskap rätt och slätt. Vad dessa bröder specifikt anbefalldes är så allmänt känt att det inte sär-

21. För ett exempel, se Torstendahl 1964, s 111: "Så berättar Oxenstierna om uppkomsten av 1634 års regeringsform och han är en man, som kan tros på sina ord." (Wingkvist 1852)

22. Torstendahl 1964, s 109.

23. Enligt Torstendahl hängde detta samman med statsidealismen. Se Torstendahl 1964, s 209.

24. Odén 1975, s 183.

skilt behöver påpekas, även om det förmodligen blir mindre och mindre känt allteftersom tillämpningen av deras stränga krav tycks avta hela tiden.²⁵

Vad behöver nu förändras?

Källkritiken har alltså ingen av alla historiker erkänd kanon. Såväl dess innehåll som intensiteten i dess tillämpning förändras ständigt. Jag har själv under årens lopp då och då levererat förslag till sådan förändring och ska avsluta den här artikeln med några delvis nya, delvis redan tidigare presenterade reflektioner i frågan.²⁶

Mina reflektioner rör det yttre kulturella såväl som det inre textuella sammanhangets betydelse för förståelsen av texter, historikerns centrala källtyp. Mitt centrala påstående är att all (eller nästan all) den information vi använder oss av om det förflutna måste betraktas som berättande källor (av mig och Johan Söderberg omdöpta till beskrivande källor²⁷) och att ingenting (eller nästan ingenting) kan betraktas som kvarlevor. Det är till och med så att en viss sekvens i en text kan betraktas som berättande källa om en annan sekvens i samma text. Konsekvensen är att ingenting av den information vi använder kan undandras från källkritik av andra än vetenskapligt irrelevanta, om än mänskligt begripliga skäl. Detta synsätt medför vissa nya krav men öppnar också för nya möjligheter i hanteringen av historiska källor. Låt mig förklara vad jag menar.

Att det är texter som ofta (eller oftast) är vår väg till kunskap om en förfluten värld bortom eller utanför texterna själva, betyder samtidigt att vi är avskurna från direkt kontakt med denna värld. Men det betyder också att de tolkningar vi gör av det förflutna bygger på de redan utförda tolkningar som de samtida vittnena gjort i de efterlämnade texterna. Vi tolkar härigenom en redan tolkad värld, som det brukar heta. Det är inget märkvärdigt med detta. Människor har påstått saker vilket har bevarats i dokument. Det är dessa påståenden som är lika med den primära tolkningen, likgiltigt om denna tolkning är uppgifter i mantalslängder om hushållsmedlemmar, eller berättelser om häxors föregivna färd till Blåkulla, tolagsjournaler eller likpredikningar.

25. Detta är inte undersökt, utan bygger på mina intryck från läsning av avhandlingar i historia.

26. Se bl a Arne Jarrick, *Psykologisk socialhistoria*, Stockholm 1985, kap 6. Se också Arne Jarrick, *Möt det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm*, Stockholm 1992, s 100–110, 199, där ett försök görs att använda statistiska metoder i källkritiken; för resonemangen om det dubbla representativitetsproblemet, se Arne Jarrick, "Textual Analysis in the Historiography of Mentalities. Its External and Internal Problem of Representativity", i Dag Prawitz (ed), *Meaning and Interpretation*, Stockholm 2002; Jarrick & Söderberg 1993, s 124ff.

27. Jarrick & Söderberg 1993, s 124ff.

Här anmäler sig det grundläggande källkritiska problemet att förstå vad textens upphovsmän har menat. Därefter är svårigheten att förstå innebörden av de händelser om vilka de talar. Vad menade de och vad menade de som de talar om? Vad ville Contat ha sagt med sitt vittnesmål om stora kattmassakern i Paris något årtionde före franska revolutionen och vad ville bokbindarna själva ha sagt med sin famösa rättegång?²⁸ Vad trodde kapten Cooks män om hawaiianerna som mördade deras kapten och vad ansåg dessa själva att de gjorde då de dödade honom i januari år 1779?²⁹ Och vad betyder ord som enfald, förtvivlan, ärlig, där de står i de otryckta källor vi brukar konsultera? Och vad syftade William Wordsworth på då han använde ordet gay.³⁰ Och så vidare.

För att komma till rätta med dessa svårigheter gäller det att söka avkoda de utomtextuella sammanhang som orden kan relateras till. Utan en sådan förståelse går det inte att utföra källkritik, vilket är detsamma som att säga att källkritik hör oupplösligt samman med textförståelse. Då man väl utrett vad källans upphovsman velat säga om en händelse som inträffat så att säga skilt från källans upphovssituation, som Ottar Dahl en gång uttryckte saken,³¹ är den givna, konventionella källkritiska frågan om texten kan sägas korrekt representera de händelser som den talar om. Det vill säga: Kan historikern rekonstruera vad som faktiskt har hänt med hjälp av källans vittnesmål?

Detta är en okontroversiell procedur för dem som tror på möjligheten att göra sanna påståenden om historien. Men vittnen talar också om sig själva, om hur de upplever världen, andra människor samt just sig själva.³² Sådana källor brukar föras åt sidan som kvarlevor, som lämningar efter vad uphovsmannen tänkt och tyckt. Men också här finns ett representativitetsproblem och därmed ett källkritiskt problem av samma art som det ovan nämnda, ty vi kan inte vara säkrare på att uphovsmannen är mer vittnesgill i sina utsagor om sig själv än då hon talar om annat. Vidare, just som händelser i världen

28. Robert Darnton, *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysnings-tid*, Stockholm 1987, kap 1.

29. Marshall Sahlins, *Kapten Cooks död*, Stockholm 1988; för en frän kritik av Sahlins bok om Cooks död, se Gananath Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook. European Mythmaking in the Pacific*, Princeton 1992; för ett lika fränt försvar, se Marshall Sahlins, *How "Natives" think. About Captain Cook, for Example*, Chicago 1995.

30. Se Jarrick 2002 samt Umberto Eco, *Interpretation and Overinterpretation*, Cambridge 1992.

31. Dahl 1976, s 33ff.

32. De fall då de talar om sitt eget förflutna räknas inte hit, ty även då talar de om något utanför källans uphovssituation, och även i dessa fall är det okontroversiellt att behandla källan som en berättande källa.

är länkade till varandra, är såväl texter som skilda sekvenser av en och samma text kopplade till varandra, ibland på ett motsägelsefullt sätt. Därför riskerar man att missförstå såväl texter och textsekvenser som andra händelser ju mer man studerar dem isolerat från varandra. Det är också därför man inte kan använda vad jag i andra sammanhang har kallat en bevissökande metod, då man i texter söker stöd för att någon tyckt eller tänkt på ett visst sätt. Det vill säga: man kan inte vara rimligt säker på att man fångat in upphovsmannens uppfattning så snart man identifierat ett textställe där den eller den uppfattningen kommer i dagen. Det kan man i bästa fall vara först sedan man försökt relatera det särskilt identifierade textstället till alla de andra textställena – såvida man inte just genom en sådan analys måste ge upp sina hypoteser. Medan den konventionella källkritiken är ett sätt att lösa ett yttre representativitetsproblem, är denna mödosamma procedur ett sätt att söka lösningen på den källkritiska textanalysens inre representativitetsproblem.³³ Det är bland annat härigenom som källkritiken oupplösligt hör samman med textförståelse, som ett slags intratextualitet.

Men källkritiken är också intertextuell. Ja, i själva verket är systematiska jämförelser av texter ett av den moderna källkritikens främsta kännetecken. I synnerhet var det så på den tiden då historikerna sökte avslöja beroenden mellan källor, eller mellan källor och föregivna källor, genom att ställa upp dem i parallella spalter. Detta intertextuella arbete var destruktivt i den meningen att det, genom identifikation av beroenden, gick ut på att utmönstra falska källor. Nu skulle dock samma slags textjämförelser kunna användas också konstruktivt, det vill säga inte bara för att urskilja var beroenden mellan texter kan tänkas föreligga utan också för att söka spåra gränserna för detta beroende. En sådan intertextuell analys skulle kunna vara ett instrument för att underlätta den intratextuella analysen, det vill säga vara ett sätt att säkra den positiva tolkningen av en text. Gränserna för beroende säger nämligen något om vad textens upphovsman inte tagit intryck av hos den förlaga som samtidigt avsatt tydliga spår i upphovsmannens egen text.

Kanske förefaller det mycket abstrakt, det jag just sagt om den intertextuella källkritikens och textanalysens konstruktiva potential. Men jag behöver bara nämna Carlo Ginzburgs numera klassiska studie av den friulanske mjölnaren Menocchio, så blir det troligen lättare att föreställa sig vad den här

33. Se Arne Jarrick 2002.

metoden konkret kan gå ut på.³⁴ Exemplet visar dessutom att metoden redan har använts, även om Ginzburg själv inte sett dess potential för källkritiken.

Det man härmed kan utläsa om min uppfattning, är dels att källkritiken även i fortsättningen bör ha en given plats inom historievetenskapen, dels att den i förening med en utvecklad textanalys kan användas konstruktivt och inte bara för den nedbrytande verksamhet som den så länge ensidigt har förknippats med.

Source Criticism in Need of Modernization

This article takes as its starting point the premise that it is possible to make true statements about the past and that it is the historian's task to make such statements, but that it is not possible to do so unless we systematically distrust the testimonies left to us by witnesses to past events. For this reason, the article defends the claim that historical source criticism is a meaningful and necessary part of the professional enterprise of historians. Unfortunately, over the last couple of decades, source criticism has gradually become less practiced in our profession and has today been pushed to the margins of Swedish historiography. It needs to be restored to its central position, but it also needs to be modernised in the light of new trends and new conditions of historical research. Basically, source criticism has to be used as a tool for intertextual as well as intratextual analysis, aiding the historian as much in her or his constructive work as in his or her critical task of weeding out false information.

34. Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1983; i Jarrick 1992 görs ett liknande försök.